

УДК 316.6

Гавеля В.Л., Рожанська Н.В., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Гавеля Володимир Леонтійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, член Національного союзу журналістів України, член Союзу соціологів Росії. Коло наукових інтересів: соціологія освіти, методологія і логіка наукових досліджень, сучасна прогностика, соціологія організацій, організаційна поведінка, сучасна глобалістика, іміджологія.

Рожанська Наталя Володимирівна, аспірантка Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Закінчила магістеріум з філософії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Коло наукових інтересів: соціологія освіти, історія філософії.

ЗМІСТОВНА СКЛАДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЙНОЇ ДОЦІЛЬНОСТІ І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

У статті розглядається соціальна складова інтелектуальної активності людини як суб'єкта соціальних відносин, аналізуються цілі людини і їх відносна співвіднесеність із випереджаючим відображенням. Розглядається відчуття свободи як можливості здійснювати свої соціальні цілі в рамках соціальної детермінації людини і її спільнот.

Social aspect of intellectual activity of a person as a subject of social relationships is investigated in the article. Aims of a person and their connection with prognostication are analyzed. The sense of freedom as a possibility to realize different social aims is examined.

Термін «соціалізація» використовується з кінця XIX ст. як ключовий у розумінні вільної доцільності особистості. У його становленні як ключового в історії соціології немало роль зіграли Е. Дюркгейм, Е. Гідденс, Г. Тард та ін. Кожна теорія соціалізації будувалася на основі різних підходів до оцінки ролі суб'єктивного та об'єктивного факторів доцільної активності людини в досягненні зовнішньої і внутрішньої свободи. Великим досягненням у розумінні цієї проблеми стала концепція К. Маркса про сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин, завдяки якій у соціології склалося

переконання, що соціальне середовище одночасно виступає і умовою і результатом її діяльності. У величезній праці «Капітал» – творі переважно економічному – К. Маркс висунув гіпотезу, що формування людини не є результатом пасивного пристосування до соціального середовища, а відбувається у процесі її власної практичної активності. Людина активно ставить цілі і досягає їх реалізації, змінюючи тим самим, за виразом К. Маркса, «свою власну природу», одночасно вибудовуючи соціальну систему, незалежну від природи.

Уже цього достатньо, щоб вважати К. Маркса не економістом, а соціологом, як це прийнято на Заході. Проблема значно ускладнюється, якщо не аналізувати яким чином суб'єктивні цілі діяльності людини об'єктивуються у соціальній реальності.

У сучасній соціології ціль має специфіку і особливості:

а) вона спочатку має фіксований ідеальний зміст. Відсутність у матеріальній дійсності того, що міститься у цілі, є тим протиріччям, яке виступає одним із джерел активності людини;

б) вона у своєму змісті відображає відношення не вічні, а ті, які виникають суб'єктивно і об'єктивуються діяльністю;

в) ціль – одна з перших категорій, які почали формуватися у свідомості мірою її генезису, вона відображає таке відношення, зародження поняття про яке за часом дуже близьке до виникнення самого відношення, і в цьому сенсі її розвиток відображає момент виділення людини із природи у якості суспільної вільної істоти;

г) наявність цілі є показником активності свідомості, яка містить у собі три взаємопов'язані сторони: знання (відображувальна функція), само-свідомість (функція відображення людиною своїх відношень у об'єктивному світі і своїх потреб), цілепокладання (активна творча функція).

Отже, категорія «ціль» у своєму становленні характеризує активність свідомості й здатність людини апробувати існуючими знаннями і навичками ще не існуючий у реальному сприйнятті предмет чи явище. Перехід від мислення до діяльності відбувається через ціль. Ціль є однією з опосередковуваних ланок між пізнанням і діяльністю тому, що окрім ідеального образу об'єкта, вона містить у собі прагнення створити його, має яскраво виражену практичну спрямованість, містить в ідеальному вигляді весь порядок дії, виступає як внутрішньо властивий самій діяльності закон, який визначає спосіб і характер дій людини. Свідома цілеспрямована діяльність людини у матеріальному світі можлива тому, що людина протистоїть природі не абсолютно, а як її частина. «Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи» [1, с.188].

Найближчим поняттям, яке протистоїть поняттю цілі, є «засіб». Ціль як явище ідеальне протистоїть матеріальному, як суб'єктивне – об'єктивному, як окремий, пропущений через свідомість, випадок причинності протистоїть природній дійсності, як прояв свободи – необхідності.

У реальній життєдіяльності людина відображає, з одного боку, свої потреби, з іншого – об'єктивний світ, його закономірності і можливості. Це відображення не є мертвим, статичним. У цьому цільовому відображенні проявляється цільовий творчий і активний характер людської діяльності як прагнення реалізувати свою життєву програму.

Без сумніву, цілі породжуються самим соціальним буттям людини. З одного боку, вони протистоять дійсності за формою, як ідеальне матеріальному, а по змісту – як те, чого ще немає в дійсності.

Для того, щоб бути реальними, а не безпричинними мріями, цілі повинні відображати об'єктивні закономірності предмета цілепокладання і матеріальні можливості реалізації. Тільки у цьому випадку результатом діяльності цілепокладання буде досягнення бажаного, перетворення моделі у реальність.

Опредметнення як кінцевий стан діяльності виражається у можливості вільно ставити і реалізовувати цілі, які відображають потреби людей. Сама реалізація життєвої моделі у цьому відношенні повинна бути пов'язана з відображенням природної і суспільної необхідності, плюс пізнання і необхідна оцінка потреб.

Сучасна соціологія розглядає цілепокладання як протяжний процес, який пов'язаний з тим, що люди у одній тій самій ситуації мають можливість ставити і реалізовувати різні цілі. Ця можливість виражається у тому, що в кожній конкретній ситуації мається широкий діапазон засобів для реалізації. Реалізація цілей обумовлена не тільки їх правильним вибором, але і соціальними умовами, які склалися у даному суспільстві.

Визначаючи ту чи іншу ціль, людина частіше за все прагне до використання закономірностей, які роблять відбування тієї чи іншої події необхідним, інакше кажучи, так званим динамічним закономірностям завжди треба віддавати перевагу при реалізації цілі. Світ являє собою універсальну, взаємопов'язану в усіх своїх частинах систему. Реалізація цілей давала б стовідсоткову гарантію, якщо б об'єкт, на який направлена активна перетворююча діяльність, був автономним по відношенню до інших об'єктів і явищ. Існування універсальної взаємодії в об'єктивному світі виключає по відношенню до даного об'єкта чи процесу оцінку усіх змін, що відбуваються, як тільки необхідних типу: умова – причина, подія – наслідок. Цілий ряд подій і взаємодій на шляху реалізації цілі випадає зі сфери дії закономірностей даного об'єкта, і на цій підставі оцінюються як випадкові.

Отже, динамічні закономірності, застосування яких дає при предметненні цілі найвищий відсоток реалізації, повинні бути доповнені закономірностями, які проявляються у тому, що деякі події при тих чи інших заданих умовах мають імовірнісний зміст, який називається статистичною закономірністю. Такі закономірності являють собою своєрідну форму прояву причинного зв'язку об'єкта доцільної діяльності з попередніми умовами. Ця форма зв'язку є більш гнучкою, ніж та, яка призводить до виникнення динамічних закономірностей.

Статистичні закономірності відіграють велику роль при перевірці за допомогою прогнозу, наприклад, темпів і пропорцій розширеного відтворення. Таким чином, через прогноз відбувається перетворення статистичних закономірностей процесів у динамічні закономірності, які закріплюються і функціонують у виробництві. Коли за допомогою прогнозу вивчені умови, які призводять до небажаних відхилень, тоді визначається ціль функціонування виробництва на даний відрізок часу.

Це надзвичайно важливо для розуміння динаміки соціального буття, тому проблема, яка розглядається в даній статті, знаходиться в руслі розкриття змісту і спрямованості цілеспрямованої соціалізації, яка є засобом досягнення демократії і свободи. Щоб розуміти свою сучасність і бачити тенденцію соціальних процесів, які щойно зародились, людина обов'язково повинна мати методологію і вміння випереджаючого відображення. Отже, в будь-якій цілі, яку ставить суб'єкт перед собою, вже іманентно присутній прогноз. Це також заслуговує більш детального розгляду, що ми і намагаємося зробити в даній розвідці.

При складанні довгострокових прогнозів може скластися ситуація, коли існуючі методики прогнозу не забезпечують потрібної відповідно до суспільно-господарської концепції часової глибини. У цьому випадку можуть прийти на допомогу цільові установки, тобто постановки визначених задач без розрахунків, виходячи тільки з тенденції розвитку економічних процесів. З іншого боку, прагнучи до футурологічних методик, які дають можливість продивлятися часову глибину до десяти років і більше, знаходимо безсилля цих методик на періоди в рік-два; хоча в буденному мисленні й так званому здоровому глузді, це здається нескладним. Свідченням тому є програми типу «500 днів», «валютний коридор», «шокова терапія» і т. д.

Довгострокові розробки – це, передусім, якісне обґрунтування стратегії соціально-економічного і технічного розвитку, цілей і основних принципів внутрішньогосподарської і зовнішньоекономічної політики, співвідношення регулятивних принципів держави і цілей суб'єктів ринку у зовнішньоекономічній діяльності. І, природно, головне у прогностичній розробці – науковість і глибина фіксації найбільших проблем суспільного розвитку, а не деталізація розрахунків.

Безумовно, нерозумно глобалізувати проблему майбутнього, його діагнозу, як дещо таке, що має зростаючу цінність тільки зі збільшенням часової глибини. Адже будь-яка ціль, навіть найутилітарніша, – це передбачення, ідеальний образ опредметнення. За цією причиною можна казати про прикидки¹, про передбачливість, про здогадливість і т. д.

При соціологічному аналізі суспільних процесів вельми важливо розрізняти і розмежовувати процеси функціонування і розвитку суспільства. Відтворення структурних компонентів (людей, форм спілкування, матеріальних засобів) відноситься до сфери функціонування, так як значною мірою ставиться опосередковано для будь-якої соціальної системи. Процес розвитку передбачає не тільки екстенсивні форми, але і підвищення рівня організації суспільства, сформульованого як ціль. Досягнутий рівень передбачає формування нових суспільних потреб і нових засобів їх задоволення. Над старими регулятивними системами надбудовуються нові,

виникають нові критерії членування й оцінки дійсності у суспільній свідомості і т. д. У сукупності це веде до переходу від простого функціонування до розвитку суспільних систем.

Це важливо ще і тому, що процес досягнення суспільної свободи передбачає пізнання необхідності й побудову всієї системи цілей і потреб у відповідності до об'єктивних закономірностей середовища діяльності. Тільки таким шляхом досягається збіг цілей діяльності з об'єктивним розвитком середовища.

Отже, суспільна мета є об'єктивною у тому сенсі, що має об'єктивний характер, а не об'єктивно існує, так само як істина об'єктивна, але об'єктивно не існує. Вона, як і суспільна свідомість, є відображення дійсності, але відображення не теперішнього чи минулого, а майбутнього і відрізняється від інваріантності прогнозу тим, що містить у самій своїй сутності прагнення до здійснення. А об'єктивність цілі визначається її змістом, який виходить з об'єктивної дійсності.

К. Маркс писав: «...споживання створює потребу в новому виробництві, отже, ідеальний, внутрішньо-спонукальний мотив виробництва, яке є його передумова. Споживання створює спонуку до виробництва, воно створює також і предмет, який у якості цілі визначним чином впливає на виробництво. І, якщо ясно, що виробництво надає споживанню предмет в його зовнішній формі, то точно також ясно, що споживання покладає предмет виробництва ідеально, як спонука і ціль. Воно створює предмети виробництва в їх суб'єктивній формі» [2, с. 717-718]. Ця точка зору підтверджується, ніби незалежними джерелами, оскільки ні в аргументації, ні у системі посилань не можна визначити, чи знайомі автори з позицією марксизму [3].

Проблема, яка нами розглядається, відноситься до великого кола питань сфери взаємодії суб'єкта і об'єкта, і взаємозв'язку категорій цієї сфери. У наш час вивчення характеру стимулів і спонукальних мотивів людської діяльності має величезне практичне значення. У цьому смислі механізм реалізації цілей як одна зі сторін і шляхів досягнення свободи заслуговує пильної уваги.

Безумовно, у своєму цілепокладанні суб'єкт є детермінованим природою і суспільним середовищем, але ця детермінованість цілей суб'єкта ще не говорить про його несвободу. Безпосередньою причиною цілі є потреба і бажання, власне, у діях суб'єкта відповідно до бажання і проявляється його свобода і те, що це бажання є детермінованим, нічого не змінює, оскільки людина є людиною не за межами природи, а є частиною її. У даному випадку зовнішні фактори, будучи об'єктивовані, виступають як внутрішні спонуки людини.

Існують і фактори, які обмежують свободу, наприклад, коли цілі нав'язані ззовні і не опосередковані власними мотивами. В реалізації розумних цілей людина виступає як міра усіх цінностей, а задоволення інтересів усіх і кожного перетворюється у мірило свободи та історичного прогресу. Дійсна свобода міститься не в маніпулюванні цілями, а в

¹ Термін цікавий своїм зв'язком з масовою свідомістю і «здоровим глуздом», а також життєвою інтуїцією, основою на технологічних навичках, які передаються емпіричним шляхом.

їх реалізації. Для цього необхідна, якщо можна так сказати, цільова культура, яка проявляється у правильному розумінні своїх цілей і можливостей, вмінні відрізнити цілі по важливості та невідкладності.

Створюючи відповідні умови і ситуації, суб'єкт використовує випадкові прояви об'єктивних законів, котрі слугують реалізації його цілей. Оскільки людина довільно не змінює законів дійсності, то відкриття цих законів часто приймає форму випадковості (тобто людина для відкриття користується випадковими проявами даного закону). Спираючись на природну необхідність, суб'єкт створює необхідність абсолютно іншого порядку, котра містить в собі потенції явища, відповідні меті.

У цьому сенсі, в межах необхідності людина може ставити і реалізовувати стільки різноманітних цілей, скільки випадкових форм може проявити необхідність. Окрім того, випадковість є не тільки формою прояву необхідності, але і доповненням її. А це означає, що людина є вільною реалізовувати безкінечну кількість цілей, які не пов'язані з даною необхідністю, але і не суперечать їй.

Людина, будучи часткою свого власного середовища, яке у людині, і людина в ньому, являє собою діалектичну єдність необхідного і випадкового. Здійснення випадкового і неістотного, породженого тимчасовою ситуацією чи перехідним моментом, грає велику роль в суб'єктивному відчутті людиною свободи. Здійснення випадкових і неістотних цілей можливе тому, що воно не йде в розріз із необхідністю, доповнюючи свободу, і не суперечить істотним цілям.

Далі, якщо в правильному виборі цілей головну роль грає пізнання, то їх реалізація обумовлюється не тільки вибором, але і головним чином суспільними умовами. Тому соціологічне дослідження співвідношення цілі та свободи повинно доповнюватися дослідженням тих соціальних умов, які необхідні для реалізації цілей. Ілюзорна свобода при довільному виборі цілей перетворюється у свою протилежність, коли цілі виявляються нереальними.

Для реалізації цілей як самореалізації людини необхідно:

1) щоб вони були внутрішньо мотивовані і спиралися на сукупний особистий досвід;

2) щоб зовнішня необхідність була суб'єктивована і перетворилася на мотив особистості;

3) щоб цілі реалізовувалися, а не були уявним пошуком;

4) щоб реалізовані цілі відповідали корінним потребам людини і були моментом суспільної значущості і цінності її діяльності;

5) щоб реалізація найближчих цілей ставала основою для постановки і реалізації більш складних і віддалених цілей;

6) щоб віддалені наслідки цілеспрямованої діяльності ретельно досліджувалися за допомогою існуючих оптимальних методик прогнозу.

Свобода неминує породжує питання, наскільки поведінка людини співпадає з певними суспільними інтересами чи суперечить їм. Правильно підкрес-

люючи зовнішню обумовленість поведінки людей суспільним і природним середовищем, але не приділяючи потрібної уваги вибору цілі, який здійснюється людиною, ми вільно чи невільно недооцінюємо проблему відповідальності особистості, значення вольових зусиль у вчинках і діях людини.

Якщо свобода передбачає відповідальність, то відповідальність, у свою чергу, є умовою свободи. Істинно вільна діяльність завжди є цілеспрямованою і завжди відбувається у певних межах. І, отже, кожний вільний акт є разом із тим і відповідальний. Необхідність є багатою за змістом і дає людині свободу вибору. Лише знаючи детермінанту, людина у змозі орієнтуватися у своєму рішенні, визначити правильність чи неправильність його. Інакше кажучи, в будь-якій ситуації людина обирає ціль з ряду можливих, і цей вибір визначається головним чином її соціальними інтересами.

Суспільство як метасистема стимулює активність окремої людини через породження нових потреб. Безсумнівно, побудова теорії формування соціальної активності – це окрема проблема, де цільова активність – окремий випадок. Теорія активності не може бути побудована без знання біологічної оптимальності *homo sapiens*, дослідження соціальної природи активності, з'ясування структури соціалізації, визначення родових якостей людини в єдності індивідуального і соціального. Весь обсяг цілей не може бути глобально керований, але цілі, змістовно типологізовані, повинні входити в систему соціального управління.

Дослідження природи соціальної активності може бути виконано, на наш погляд, на основі інтегрального соціального підходу, суть якого в фіксації соціального досвіду, соціальних програм, які індукують, виявляють, фіксують соціальну активність особистості.

Отже, психічна активність цілепокладаючого індивіда є не німе біологічно детерміноване самовідчуття чи, навпроти, абстрактний прояв його суспільної сутності, а типовий для даного індивіда спосіб його буття у суспільстві. Тому очевидно, що оптимальність прояву і якісна визначеність активності цілепокладання більше усього залежить від гармонії біологічних основ активності й соціального, тобто способу існування самореалізації.

Стабільність системи «ціль-результат» залежить від рівня соціалізації суб'єкта цілепокладання, рівня його включення в соціальні інститути. В нашому розумінні соціалізація не є процесом площинним, а складним діалектичним процесом з низкою взаємоперетворень, взаємним переходом її форм ідентифікації, індивідуалізації, персоналізації, деталізації, в результаті чого потенційна соціальність людини перетворюється в соціальну активність цілепокладання особистості, спрямовану на надбання нею активності, самостійності, злиття досвіду і навичок передбачення.

Особливе місце в цьому процесі займає ідентифікація, виступаючи як перша і визначаюча форма соціалізації, призначення якої в прилученні

